

Сөз маанилеринин кыргыз тили илиминде изилдениши

Макалада көп жана өтмө маанилүү сөздөрдүн кыргыз тили илиминде изилдениши абалы жалпылаштырылып, айрым жеке пикирлер айтылат.

Ачык сөздөр: маани, полисемия, омоним, өтмө маани, номинативдик маани, кош маани, стилдик ыкма ж.б.

В статье рассматриваются некоторые вопросы исследования в кыргызском языкознании многозначных слов и слов с переносным значением.

Ключевые слова: значение, полисемия, омоним, переносное значение, номинативное значение, многозначность, стилистический метод.

Лингвистика илим катары калыптана баштаган мезгилдерден тартып эле анын лексикология, семасиология бөлүмдөрүндө сөздүн карым-катнаш жасоодогу ролу, маанилик типтери, колдонулуу бөтөнчөлүктөрү жөнүндө түрдүүчө илимий пикирлер айтылып келе жатат. Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн маанилик түрлөрүн, кепте колдонулуу өзгөчөлүктөрүн Ж. Мамытов, Э. Абдулдаев, С.Өмүралиева, А.Жалилов өндүү окумуштуулар далилдүү материалдардын негизинде изилдешип, аныктамаларды беришкен. Аталган илимпоздордун ичинен сөз маанилерин Ж. Мамытов бир топ кеңири планда карап, сөздүн номинативдик мааниси, конкреттүү жана абстрактуу маанилер, грамматикалык маани жөнүндө да маалымат берген [4]. Ал эми С. Өмүралиева фразеологиялык тутумдаш маани, сөздүн синтаксистик-контексттик мааниси тууралуу өзүнчө сөз кылган [2]. Сөзгө жана башка тилдик каражаттарга мүнөздүү болгон мындай маанилик бөтөнчөлүктөрдү толук жана ар тараптуу салыштырып кароо бул тилдик татаал түшүнүктүн чектерин ажыратууну, мүнөздүү бөтөнчөлүктөрүн тактоону жеңилдетет жана жеткиликтүү деңгээлде өздөштүрүүгө өбөлгө түзөт.

Тилдеги маанилик өзгөчөлүктөрдүн өтө татаал түшүнүк экендиги талашсыз. Бул маселе боюнча белгилүү тилчи илимпоз Э. Абдулдаев төмөнкү пикирин билдирет: “Сөздүн эмне экендигине так аныктама берүү лексикологиянын алиге чейин толук чечилип бүтө элек татаал маселелеринин бири десек болот. Мындайча алып караганда, жөнөкөй сыяктанып сезилгени менен, “Сөз деп эмнени айтабыз?” деген суроого азырынча толук жыйынтыкталып бүткөн так жооп табыла элек. Бул маселеге кайрылган авторлордун ар биринин ою ар башка чыгып, бир пикирге келише албай жаткандыгы көптөгөн илимий эмгектерде, окуу китептеринде ж.б. такай айтылып жүргөндүгү белгилүү. Бирок сөздүн аныктамасына катышы болгон авторлордун ар бири сөздү тилдин эң негизги (башкы) бирдиги деп эсептешет. Демек, сөздүн талаш туудурбаган жана толук колдоого ээ болгон негизги белгилеринин бири деп мына ушуну эсеп кылсак болот” [1].

Биз бул макалабызда жогоруда аттары аталган окумуштуулардын сөз маанилерине карата айтылган пикирлерин жалпылаштырып, Ж. Мамытовдун аталган эмгегине таянуу аркылуу сөз маанилеринин түрлөрүнө кыскача түшүндүрмө берүү менен сөздөрдөгү көп маанилүүлүк маселесине кененирээк токтолобуз.

Кыргыз тилинин башка көпчүлүк тилдерден болгон бир бөтөнчөлүгү катары сөз жана сөз айкаштарынын кеп тутумунда көп жана өтмө маанилерде арбын колдонулгандыгын белгилөөгө болот. Сөз менен сөз айкаштарынын мындай маанилик өзгөчөлүктөрдө байыртадан эле жыш колдонулуп келгендиги элдик оозеки чыгармалардын бардык түрлөрүнөн, макал, ылакаптардан, учкул сөздөрдөн айкын көрүнөт. Андай маанилердин татаалдыгы жана функциялык алкагынын кенендиги кыргыз тилинде сүйлөй алган ар кайсыл эле адамга түшүнүктүү боло бербей, сөзгө баа берүүнү, аны аздектөөнү, улуттук психологияны кабылдоону, тилдик сезимталдыкты талап кылгандыгы менен түшүндүрүлөт. Тил илимин изилдөөнүн жана үйрөтүүнүн башкы

талабы болуп, сөз жана сөз айкаштарынын маанилик өзгөчөлүктөрүнүн типтерин түшүнө, андай билүүгө жетиштүү эсептелинет. Ал эми бир жана түз мааниде колдонулган сөздөрдүн туюнтмаларын, кызматын үйрөнүү жана изилдөө тил илиминин алгачкы баскычы катары гана каралат. Андыктан “мааниге” маани берүү, басым жасоо тил илимин үйрөнүүдө, толук кандуу пикир алышууга жетишүүдө башкы маселе болуп кала берет. Сөз жана сөз айкаштарындагы, кээде сүйлөмдүк структурадагы түрдүүчө маанилик бөтөнчөлүктөрдүн камтылышын, же аталган тилдик бирдиктердин кеп тутумунда ар кыл маанилик өзгөчөлүктөрдө колдонуларын кыргыз тилин бөтөн улуттун өкүлдөрүнө үйрөтүүдө да эстен чыгарууга болбойт.

Сөздөрдөгү көп маанилүүлүк менен өтмө маанилүүлүк түшүнүктөрдү азыркы учурда бири-биринен айырмаланган маанилер катары каралса да, жалпы алганда, өтмө маанилүүлүк да көп маанилүүлүктүн жалпы курамына кирет, же андан бөлүнүп чыккан. Алар өз ара жакындыкты түзүп, кайсыл бир өзгөчөлүктөрү боюнча өз ара катышып турушат. Ошондой эле сөздүн өтмө мааниси анын тике мааниси менен да катышта. Бул боюнча профессор Э. Абдулдаев “... көп маанилүү сөздөр адатта тике мааниге да, өтмө мааниге да ээ болушу мүмкүн. Сөздүн өтмө мааниси анын тике мааниси менен тыгыз байланыштуу, анткени ал андан тышкары өз алдынча жарала албайт” деп белгилейт [1].

Ошентип, көп маанилүү сөздөрдүн айрымдары түз маанисинде да, өтмө маанисинде да колдонулса, айрымда түз маанисинде гана колдонулат. Башкача айтканда, көп маанилүү сөздөрдүн бардыгы сөзсүз түрдө өтмө мааниде колдонулат деп түшүнүүгө болбойт. Ал эми өтмө мааниде берилген сөздөр көп маанилүү сөздөрдөн да, бир маанилүү сөздөрдөн да болушу мүмкүн. Маселен, “Тумшук” деген көп маанилүү сөздүн: 1) “Малдын тумшугу”, 2) “Челюскин тумшугу” деген эки мааниси тең түз мааниде колдонулса, “суук” деген көп маанилүү сөздүн: 1) “суук шамал жүрдү”, “суук түшүп калды”, 2) “суук кабар”, “суук сөз”, деген учурлардагы 1-маанилери түз, 2-маанилери-өтмө маанилер. Эгерде бул сөздөрдүн өз ара айкашкан “суук тумшук” деп берилишин алсак, мындагы эки сөз алдыларында да, биргеликте да өтмө маанилерди туюнтушат. Ал эми “арстан”, “жолборс”, “бүркүт”, “аюу”, “түлкү” деген өңдүү бир маанилүү сөздөр оозеки жана көркөм кепте эркелетүү, какшыктоо, кемсинтүү, мактоо сыяктуу кошумча маанилердин кайсыл бирин камтуу менен өтмө мааниде кеңири колдонула берет.

Тил илиминде “маани” термининин негизги орунда турары, башкача айтканда, тил, бул – маани экендиги сөз жана сөз айкаштарынын кеп тутумунда колдонулушундагы бөтөнчөлүктөрдөн айкын көрүнөт.

Сөздүн маанилик өзгөчөлүктөрүнүн түрлөрү жөнүндө маалымат берүүдөн мурда кыргыз тилиндеги (элиндеги) “сөз” деген түшүнүктүн (тилдик терминдин) кеңири алкакта, башкача айтканда, “сүйлөм”, “кеп”, “пикир” деген маанилерде да колдонуларын эске алгандыгыбыз артыкбаштык кылбайт. Бул өзгөчөлүктөн караганда, “сөз маанилери” деген түшүнүктү кеңири планда карап, С. Өмүралиева белгилегендей, “фразеологиялык тутумдаш маани”, “сөздүн синтаксистик-контексттик мааниси” деген тилдик түшүнүктөрдү да эске алууга туура келет. Ошондой эле көп маанилүүлүк жана омонимия маселелеринин таасиринде келип чыккан “кош маанилүүлүк” түшүнүгүн ажыратып кароо зарылдыгы бар. Маселен, “жүздөшүү” деген сөз-көп маанилүү эмес, кош маанилүү сөз, анткени аны “учурашуу”, “көрүшүү” деген мааниде да, “жүз граммдан арак ичүү” деген мааниде да түшүнүүгө болот. Мындай сөздөрдүн кайсыл маанисинде айтылып жаткандыгы сүйлөмгө же контекстке ылайык аныкталгандыктан, мындай кош маанилүү сөздөрдү контексттик маанидеги сөздөрдүн бир түрү катары кароого туура келет. Бирок С. Өмүралиева “сөздүн синтаксистик-контексттик мааниси” деп караган тилдик маселе бул айтылган түшүнүккө толук дал келбейт. Анда келтирилген мисалдар катары өтмө маанилүү сөздөр менен фразеологизмдер алынган [2]. Биздин оюбузча, сөздөрдөгү “көп маанилүүлүк”, “өтмө маанилүүлүк”, “кош маанилүүлүк” түшүнүктөрүнүн баары – контекстке ылайык аныкталуучу маселелер. Балким, “сөздүн синтаксистик-контексттик мааниси, деген түшүнүктү өтмө жана көп маанилүүлүктөн, фразеологиялык бирдиктердин

айрым учурларынан ажыратып карай турган сөздүк маанилер кепте кезигиши мүмкүн, бирок С. Өмүралиеванын келтирилген мисалдары өтмө маанилүү сөздөр менен фразеологизмдер болуп калган [2]. Маселен, “арстан”, “аюу”, “карышкыр”, “түлкү” деген сөздөр-айрым бир авторлор тарабынан гана эмес, бүт кыргыз эли, ал эле эмес, башка элдер тарабынан да түз мааниде да, өтмө мааниде да кеңири колдонулуп жүргөн сөздөр. Ал эми “Көңүлүм кирдеп, чөгүп жүрөм” – контекстке байланышса да, байланышпаса да, “маанайы бузулуу” деген маанини туюнткан фразеологизмдерден уюшулган сүйлөм. Ошондой эле “Жүзүң аппак пилланын жибегиндей Паризат”, “Албууттанат кызыл кайрат, жаштар жанган чагылган” деген ыр саптарындагы “пилланын жибегиндей”, “жанган чагылган” деген салыштыруу маанилерин контексттик маани деп кароо максатка ылайык келбейт.

Сөздөрдүн маанилик түрлөрү кыргыз тил илиминде жалпысынан төмөнкүдөй негизде классификацияланып жүрөт:

1. Сөздүн лексикалык мааниси сөзгө тийиштүү болгон маанилик өзгөчөлүктөрдүн негизгиси катары келип, башка маанилердин баары анын негизинде, же ага байланыштуу келип чыгат. Башкача айтканда, сөздөрдүн номинативдик мааниси, грамматикалык маани (жалпы категориялык мааниси), конкреттүү жана абстрактуу маани деген түшүнүктөр лексикалык мааниден кийин, анын негизинде келип чыккан маанилик түшүнүктөр болуп саналат. Лексикалык мааниге ээ болгон сөздөр морфологиялык жактан каралганда, маани берүүчү сөз түркүмдөрү болуп саналат. Мына ушундан эле лексикалык маанинин сөздөгү негизги маани экендигин көрүүгө болот. Бул маанинин орчундуу өзгөчөлүктөрүнүн бири катары андай маанидеги сөздөрдүн кайсыл бир суроого жооп болуп түшө алышы, заттык, кыймыл-аракеттик, түшүнүктөрдүн кайсыл бирин туюнта алышы эсептелинет.

2. Конкреттүү жана абстрактуу маанилер да лексикалык мааниге байланыштуу, жеанын негизинде келип чыгат. Сөз маанисинин бул түрүнө филология илимдеринин доктору, профессор Жумаш Мамытов “Азыркы кыргыз тили Фонетика жана лексикология” деген китебинде төмөнкүдөй негиздеги жеткиликтүү аныктамаларды берет: “Сезүү органдары (угуу, көрүү, даам билүү, жыт билүү жана туюу органдары) аркылуу кабыл алууга мүмкүн боло турган конкреттүү нерселерди, түшүнүктөрдү атаган сөздөр конкреттүү маанилүү сөздөр дейбиз. Мисалы: жыгач, айнек, жылдыз, кант, сүт, суук, ысык, таттуу, ачуу, катуу, жумшак ж.б. Бирок бардык эле көрүнүштөрдү, белгилерди көз менен көрүп, тери менен туюуга мүмкүн эмес. Алар адамдардын акылында жалпыланып гана түшүнүлөт. Мындай түшүнүктөрдү туюнткан сөздөр абстрактуу маанилүү сөздөр деп аталат. Мисалы: ой, кыял, билим, ниет, тилек, жакшылык, жамандык, акылдуулук, наадандык, адамгерчилик, жөндөмдүүлүк ж.б.” [4].

3. Сөздүн грамматикалык мааниси “жалпы категориялык маани жана жеке грамматикалык маани” делип эки түргө ажыратылып каралып жүрөт. Мындагы “жалпы категориялык маани” деген түрү лексикалык маани менен байланышта каралып, маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн тубаса, туунду негиздик абалдарында камтылат да, сырдык жана тууранды сөздөр категорияларын да өз ичине камтыйт. Жөнөкөйлөштүрүп, башкача багыттан айтканда, сөздө лексикалык мааниге ээ болгон канча уңгу жана канча сөз жасоочу мүчө катышса, ал сөз ошончо жалпы категориялык маанини камтыган сөз катары каралат, же уңгудан тышкары сөздөгү ар бир сөз жасоочу мүчө лексикалык маанини өзгөртүү менен бирге эле жалпы категориялык маанинин да санын арттырат. Ал эми жеке грамматикалык маани катары сөзгө лексикалык же жалпы категориялык маанилерге кошумча маани киргизүүчүлүк, же синтаксистик байланыштарды ишке ашыруучулук функцияларды аткарган кызматчы сөз түркүмдөрү менен көмөкчү морфемалар же форма жасоочу, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр туюнткан маанилер каралат. Алар өз алдынча ич ара “синтаксистик маани” жана “синтаксистик эмес маани” делип ажыратылат.

4. Сөздүн номинативдик маанисин Ж. Мамытов жогоруда аталган эмгегинде төмөнкүдөй негизде: “Сөздүн чындыктагы затка, көрүнүшкө, кыймыл-аракетке, белгиге, сапатка тике багытталган негизги, тике мааниси номинативдик маани деп аталат.

Маселен, “бет” деген сөздүн адамдын башынын алдыңкы жагы, “ак” деген сөздүн “кардын, сүттүн өңүндөй түс” деген маанилери номинативдик маани болот. “Бет”, “ак” деген сөздөрдү контексттен тышкары жеке өзүн айтсак, ири алдыда эле жогоруда биз келтирген маанилерди түшүнөбүз. Ошондуктан бул маанилер адепки уютку маанилер болуп эсептелет” деп көрсөтөт [4].

Номинативдик маани лексикалык маанинин курамына кирип, сөздүн баштапкы, түпкү мааниси катары келет. Сөздөгү атоочулук, туюнтуучулук бул алгачкы маани экинчи бир сөз же сөз айкашы менен болгон семантика-грамматикалык катыштарына, өзү катышып келген сүйлөмдүн жалпы мазмунуна ылайык кийинки маанилеринин биринде (көп маанилүү сөз болсо), же өтмө маанисинде колдонулушу мүмкүн. Ал эми сөздөрдүн туунду же көп маанилүүлүгү, түз жана өтмө маанилүүлүгү жөнүндө өзүнчө сөз кылууга туура келет.

Ошентип, сөз жана сөз айкаштарында камтылган мындай маанилик өзгөчөлүктөр өз алдыларында семантикалык функция аткаруу менен бирге, алар өз ара гармониялуу карым-катышта болуп, ойду, же маалыматты жеткиликтүү берүүдө негизги тилдик бирдиктер катары кызмат өтөшөт.

Адабияттар

1. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. – Бишкек, 1998.
2. Ахматов Т.К., Өмүралиева С. Кыргыз тили. – Фрунзе, 1990.
3. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили. – Бишкек, 1996.
4. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. – Бишкек, 1999.
5. Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана Фразеология. – Бишкек, 1998.
6. Орузбаева Б.Ө. Словообразование в киргизском языке. – Фрунзе, 1964.

OSHG U ISAKOVA T.J., 2015-4 OshSU

Jumabaeva.taalaykan83@bk.ru

About polysemantic and figurative meaning of words and expressions

This article deals with some questions of discovery in Kyrgyz linguistics, polysemantic words and words with figurative meanings.

Key words: *meaning, polysemy, figurative meaning, nominative meaning, stylistic method, onomymset.c.*